

ความสำเร็จของโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์: กรณีศึกษา กลุ่มแม่บ้านเกษตรกร อำเภอโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร

Success of One Tambon One Product Project: A Case Study of Farm Women Group, Pho Prathap Chang District, Phichit Province

นันทวัน จันทร์หา¹ ชีพสุมน รังสยาธร² นฤมล สราษพันธุ์² และ สิริพันธ์ จุลกรังคะ³

Nuntawan Chanwa, Shiepsumon Rungsayatorn, Narumon Saratapun
and Siripun Chulakarangka

ABSTRACT

The purposes of this research were: 1) to study the success of One Tambon One Product Project of the Samakkee PhoPrathap Chang and the Thataklaw Samakkee Farm Women Groups; 2) to study the potential of the Samakkee PhoPrathap Chang and the Thataklaw Samakkee Farm Women Groups; and 3) to compare the level of success and potential between the Samakkee PhoPrathap Chang and the Thataklaw Samakkee Farm Women Groups, PhoPrathap Chang District, Phichit Province.

The sample was purposively selected from farm women groups, government officials and shop owners. The in-depth interview, observation and document investigations were used as the means of data gathering. Content analysis and data grouping were used to analyze data.

For the project success, it was found that the Samakkee PhoPrathap Chang Farm Women Group had high level of success in terms of having more products, product development and expanding the market both domestic and international. For the Thataklaw Samakkee Farm Woman Group, its success was at sufficient level with the same amount of product and its market was at provincial level.

¹ วิทยาลัยเทคนิคพิจิตร พิจิตร 66000

Phichit Technical Collage, Phichit 66000, Thailand.

² ภาควิชาอาชีวศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ กรุงเทพฯ 10900

Department of Vocational Education, Faculty of Education, Kasetsart University, Bangkok 10900, Thailand.

³ ภาควิชาคหกรรมศาสตร์ คณะเกษตร มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ กรุงเทพฯ 10900

Department of Home Economics, Faculty of Agriculture, Kasetsart University, Bangkok 10900, Thailand.

Regarding group potential, it was found that the Samakkee Pho Prathap Chang Farm Women Group had higher potential in group characteristics, group work process and gaining support from those concerning offices.

Key words: One Tambon One Product, farm women group, project success, group potential

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา 1) ความสำเร็จของโครงการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง และกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคี อำเภอโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร 2) ศักยภาพของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง และกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคี อำเภอโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร และ 3) เปรียบเทียบความสำเร็จและศักยภาพของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง และกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคี อำเภอโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร รวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกจากผู้ให้ข้อมูล 3 กลุ่ม คือ กลุ่มแม่บ้านเกษตรกร เจ้าหน้าที่ภาครัฐ และเจ้าของร้านค้า นอกจากนี้ยังใช้วิธีสังเกตและศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้อง วิเคราะห์ข้อมูลโดยการวิเคราะห์เนื้อหาและจัดหมวดหมู่ของข้อมูล

ผลการศึกษาความสำเร็จของโครงการฯ พบว่า กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง ประสบความสำเร็จในการดำเนินโครงการฯ ระดับสูงกว่ากล่าวคือผลิตในปริมาณมากมุ่งพัฒนาผลิตภัณฑ์และมุ่งขยายตลาดทั้งในประเทศและต่างประเทศ ส่วนกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคีประสบความสำเร็จในการดำเนินโครงการฯ ระดับพอเพียงคือผลิตในปริมาณเท่าเดิม และมีตลาดเฉพาะในจังหวัดเท่านั้น

ผลการศึกษาศักยภาพของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร พบว่า กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง มีศักยภาพสูงกว่ากลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อ

สามัคคีทั้งในด้านลักษณะทั่วไปของกลุ่ม การดำเนินงานกลุ่ม และการช่วยเหลือสนับสนุนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

คำนำ

ในช่วงระหว่างปีพ.ศ. 2540 เป็นต้นมา ประเทศไทยประสบกับภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจทำให้เกิดการชะลอตัวทั้งภาคเกษตรและภาคอุตสาหกรรม สินค้าเกษตรตกต่ำ การส่งออกลดลง ภาคอุตสาหกรรมลดกำลังการผลิต โรงงานอุตสาหกรรมเป็นจำนวนมากทยอยปิดตัวลง ส่งผลให้เกิดการว่างงานโดยทั่วไป ระบบเศรษฐกิจฝืดเคืองทั้งประเทศ ทำให้ประชาชนมีฐานะยากจนลง (นิรนาม, 2544) จากสภาพปัญหาดังกล่าวรัฐบาลจึงกำหนดนโยบายเร่งด่วน โดยจัดให้มีโครงการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์เพื่อให้ชุมชนได้นำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ในการผลิตและพัฒนาสินค้า โดยรัฐบาลพร้อมที่จะเข้าช่วยเหลือในด้านความรู้สมัยใหม่ และการบริหารจัดการเพื่อเชื่อมโยงสินค้าจากชุมชนสู่ตลาด ทั้งในและต่างประเทศ ด้วยระบบร้านค้าเครือข่ายและอินเทอร์เน็ต โดยมีกรอบความคิดในการที่จะให้คนในชุมชนพิจารณาคัดเลือกผลิตภัณฑ์เป็นหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ซึ่งได้แก่ สินค้าและบริการที่มีความโดดเด่นเป็นเอกลักษณ์ของชุมชนเข้าร่วมโครงการฯ แต่ต้องผลิตและเป็นเจ้าของโดยชุมชน เกิดจากภูมิปัญญาท้องถิ่น พัฒนาด้วยเทคโนโลยี ซึ่งหนึ่งตำบลอาจ มีหลากหลายผลิตภัณฑ์ หรือ ผลิตภัณฑ์เดียวหลายตำบล โดยโครงการฯ ดังกล่าวมีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาผลิตภัณฑ์หลักทั้งด้านคุณภาพและปริมาณ

สร้างโอกาสทางการตลาด และที่สำคัญ สร้างงาน สร้างอาชีพ และรายได้ ของคนในชุมชน (อรอนงค์, 2545) สอดคล้องกับกิตติ (ม.ป.ป.) ที่กล่าวไว้ว่า หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ เป็นแนวทางหนึ่งที่จะสร้างความเจริญให้แก่ชุมชน สามารถยกระดับฐานะความเป็นอยู่ของคนในชุมชนให้ดีขึ้น โดยการผลิตหรือจัดการทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่นให้กลายเป็นสินค้าที่มีคุณภาพ มีจุดเด่น และจุดขาย และสอดคล้องกับวัฒนธรรมในแต่ละท้องถิ่น เพื่อให้รู้จักแพร่หลายไปทั่วประเทศและทั่วโลก

จังหวัดพิจิตรมีการจัดตั้งกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรขึ้น ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2521 จนถึงปี พ.ศ. 2543 มีกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรจำนวน 130 กลุ่ม และมีสมาชิกจำนวน 3,360 คน (สำนักงานเกษตรจังหวัดพิจิตร, 2543) ซึ่งกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรดังกล่าว ได้ดำเนินกิจกรรมกลุ่มของตนเอง ในด้านการนำความรู้ที่ได้รับจากหน่วยงานภาครัฐ มาผลิตสินค้าตามที่กลุ่มของตนเองสนใจและมีความถนัดโดยคำนึงถึงทรัพยากรในท้องถิ่นเป็นหลัก มีการจัดจำหน่ายมาตั้งแต่เริ่มก่อตั้งกลุ่ม ในปี พ.ศ. 2544 จังหวัดได้รับนโยบายการดำเนินงานโครงการ หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ในการนี้ภาครัฐให้การสนับสนุนกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร โดยมีโครงการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ เพื่อให้ประชาชนพ้นจากความยากจน และมีเงินทุนหมุนเวียน สำหรับธุรกิจชุมชน พื้นฟูสังคม พัฒนาคุณภาพชีวิต ส่งเสริมวัฒนธรรมอันดีงามและภูมิปัญญาท้องถิ่น จึงแต่งตั้งคณะกรรมการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ (นตพ.) จังหวัดพิจิตร เพื่อดำเนินงานให้บรรลุเป้าหมายตามโครงการ ฯ ซึ่งมีหลักการพื้นฐาน 3 ประการ คือ ภูมิปัญญาท้องถิ่นสู่สากล (local yet global) พึ่งตนเองและคิดอย่างสร้างสรรค์ (self-reliance - creativity) และการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ (human resource development) (กิตติ, ม.ป.ป.) โครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ของจังหวัดพิจิตร ดำเนินงานมา 1 ปี แต่ยังไม่มียุทธศาสตร์ศึกษาและคิด

ตามผลการดำเนินงาน ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงต้องการศึกษาความสำเร็จของโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ และศักยภาพของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง และกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคีอำเภอโพธิ์ประทับช้างจังหวัดพิจิตร เพื่อนำผลการวิจัยมาใช้เป็นแนวทางในการปรับปรุงและพัฒนาโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย เพื่อศึกษา

1. ความสำเร็จของโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง และกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคี อำเภอโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร
2. ศักยภาพของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง และกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคีอำเภอโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร
3. เปรียบเทียบความสำเร็จและศักยภาพของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง และกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคี อำเภอโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. แม่บ้านเกษตรกรและเจ้าหน้าที่ภาครัฐสามารถนำผลการวิจัยเป็นแนวทางในการปรับปรุงและพัฒนาโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์
2. หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ เช่น กระทรวงมหาดไทย กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กระทรวงอุตสาหกรรม และกระทรวงพาณิชย์ สามารถใช้ผลการวิจัยเป็นแนวทางในการพัฒนาและส่งเสริมโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ของแต่ละท้องถิ่นต่อไป

ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยนี้ทำการศึกษาเฉพาะผลิตภัณฑ์ประเภทอาหารแปรรูป คือ ส้มโอแก้วสี่รส ของกลุ่ม

แม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง และกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคลือสามัคคี อำเภอโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร ซึ่งอยู่ในความรับผิดชอบของสำนักงานเกษตรจังหวัดพิจิตรเท่านั้น

นิยามศัพท์

ศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ได้แก่:

หนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ หมายถึง โครงการที่มุ่งหวังให้กลุ่มราษฎรได้มีอาชีพ มีงานทำ มีรายได้ มีการสร้างมูลค่าเพิ่มให้แก่ผลิตภัณฑ์ ด้วยการทำผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรมที่ผู้บริโภคยอมรับได้ด้วยตนเองในตำบลและราษฎรยังคงอยู่ในท้องถิ่น

ความสำเร็จ หมายถึง การบรรลุตามวัตถุประสงค์ของโครงการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ ในด้าน การดำเนินงาน ผลิตภัณฑ์ และการตลาด กล่าวคือ โครงการมีการดำเนินงานอย่างต่อเนื่อง ผลิตภัณฑ์ได้มาตรฐาน และมีตลาดที่แน่นอน

ศักยภาพของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร หมายถึง ปัจจัยที่เกื้อหนุนและส่งเสริมให้กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรมีความเข้มแข็ง ได้แก่ ลักษณะทั่วไปของกลุ่ม การดำเนินงานกลุ่ม และความช่วยเหลือจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

วิธีการวิจัย

กลุ่มตัวอย่าง

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยได้เลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเฉพาะเจาะจง (purposive sampling) คือ กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง เนื่องจากผลิตภัณฑ์ของกลุ่มได้รับการคัดเลือกให้ได้รับรางวัลผลิตภัณฑ์ดีเด่นของจังหวัดพิจิตรประจำปี พ.ศ. 2545 และกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคลือสามัคคี เนื่องจากจัดตั้งกลุ่มในระยะเวลาใกล้เคียงกัน อยู่อำเภอเดียวกันแต่ผลิตภัณฑ์ไม่ได้รับรางวัล ซึ่งกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร

สามัคคีโพธิ์ประทับช้าง มีสมาชิกจำนวน 19 คน และกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคลือสามัคคี มีสมาชิกจำนวน 6 คน เจ้าหน้าที่ภาครัฐที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานโครงการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์คือเจ้าหน้าที่ของสำนักงานเกษตรจังหวัด สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัด สำนักงานสาธารณสุขจังหวัด สำนักงานอุตสาหกรรมจังหวัด และศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรม ภาคที่ 3 จังหวัดพิจิตร หน่วยงานละ 2 คน จำนวน 5 หน่วยงาน รวม 10 คน และเจ้าของร้านค้าที่จำหน่ายผลิตภัณฑ์ของกลุ่มภายในจังหวัดพิจิตร 5 ร้านๆ ละ 1 คน รวม 5 คน

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย คือ แบบสัมภาษณ์กึ่งมีโครงสร้าง (semi - structured interview) ที่ผ่านการพิจารณาของผู้เชี่ยวชาญ จำนวน 4 คน ตรวจสอบเพื่อให้แบบสัมภาษณ์มีความเที่ยงตรงเชิงเนื้อหา (content validity) และความเที่ยงตรงเฉพาะหน้า (face validity) จำนวน 3 ชุด คือแบบสัมภาษณ์กลุ่มแม่บ้านเกษตรกร เจ้าหน้าที่ภาครัฐ และเจ้าของร้านค้า ประเด็นคำถามมีดังนี้

1. แบบสัมภาษณ์กลุ่มแม่บ้านเกษตรกร ใช้คำถามปลายเปิด กำหนดประเด็นคำถามเป็น 2 ตอน คือ

ตอนที่ 1 ข้อมูลทั่วไปของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร ประกอบด้วย อายุ ระดับการศึกษา รายได้ และตำแหน่งหน้าที่ภายในกลุ่ม

ตอนที่ 2 ข้อมูลเกี่ยวกับความสำเร็จของการดำเนินโครงการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ ของกลุ่มแม่บ้าน ครอบคลุม การดำเนินงาน ผลิตภัณฑ์ การตลาด และการสนับสนุนจากหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้อง

2. แบบสัมภาษณ์เจ้าหน้าที่รัฐ ใช้คำถามปลายเปิดสอบถามความคิดเห็นเกี่ยวกับการดำเนินงาน ผลิตภัณฑ์ การตลาด และการสนับสนุนจากหน่วย

งานภาครัฐที่เกี่ยวข้อง

3. แบบสัมภาษณ์เจ้าของร้านค้า ใช้คำถามปลายเปิด สอบถามเกี่ยวกับ การจำหน่าย ผลิตภัณฑ์ส้มโอแก้วสี่รสของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรทั้งสองกลุ่ม

การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยทำการเก็บรวบรวมข้อมูลและสัมภาษณ์เจ้าหน้าที่ภาครัฐที่เกี่ยวข้อง พร้อมทั้งสัมภาษณ์แม่บ้านเกษตรกร และเจ้าของร้านค้าที่เป็นกลุ่มตัวอย่าง โดยดำเนินการสัมภาษณ์และบันทึกข้อมูลด้วยตนเอง ระหว่างวันที่ 6 - 27 พฤษภาคม 2546

การวิเคราะห์ข้อมูล

ข้อมูลจากการสัมภาษณ์และสังเกตที่ได้จัดบันทึกไว้ ผู้วิจัยดำเนินการวิเคราะห์เนื้อหา(content analysis) โดยการวิเคราะห์กลุ่มคำหรือประโยค จากนั้นนำกลุ่มคำหรือประโยคที่ได้มาจัดหมวดหมู่ของข้อมูล (coding)

ผลและข้อวิจารณ์

การศึกษาและเปรียบเทียบความสำเร็จของโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ และศักยภาพของแม่บ้านเกษตรกรทั้งสองกลุ่ม สรุปผลการวิจัย และข้อวิจารณ์ ดังนี้

ความสำเร็จของโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์

ผู้วิจัยศึกษาและเปรียบเทียบความสำเร็จของโครงการฯ ในด้านกรดำเนินงาน ด้านผลิตภัณฑ์ และด้านการตลาดดังนี้

ด้านการดำเนินงาน การศึกษาโครงการฯ กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้างร่วมรับรู้ข่าวสาร ความเคลื่อนไหวของโครงการฯ อยู่เสมอ เนื่องจากศูนย์บริการและถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรประจำตำบลตั้งอยู่ที่ทำการกลุ่มแม่บ้านฯ

และมีการติดต่อประสานงานกับทุกหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ในขณะที่กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคีมีเพียงประธานฯ เท่านั้นที่รับรู้ข่าวสาร ความเคลื่อนไหวโครงการฯ และมีการติดต่อกับสำนักงานเกษตรอำเภอเพียงหน่วยงานเดียว

การกำหนดผลิตภัณฑ์ ประธานฯ และสมาชิกกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้างเข้าร่วมเวทีประชาคมระดับ ตำบล อำเภอและ จังหวัด และผลิตภัณฑ์ทั้ง 14 ชนิดของกลุ่ม ได้เข้าร่วมโครงการฯ 3 ปีติดต่อกัน ส่วนประธานกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคีเข้าร่วมเวทีประชาคมระดับตำบล ซึ่งผลิตภัณฑ์ของกลุ่มไม่ได้เข้าร่วมโครงการฯ

การพัฒนาคุณภาพผลิตภัณฑ์ การบริหารจัดการของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร สามัคคีโพธิ์ประทับช้าง มี 6 ฝ่าย โดยประธานฯ และสมาชิกร่วมรับผิดชอบทุกฝ่าย จัดซื้อวัตถุดิบทุกวัน การผลิตมี 5 ขั้นตอน ใช้เวลา 1 วัน ได้ผลิตภัณฑ์ 200 ก.ก. ส่วนการบริหารจัดการของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคี มี 6 ฝ่าย แต่ประธานฯ รับผิดชอบ 4 ฝ่าย สมาชิกรับผิดชอบ 2 ฝ่าย จัดซื้อวัตถุดิบสัปดาห์ละครั้ง การผลิตมี 6 ขั้นตอน ใช้เวลา 3 วัน ได้ผลิตภัณฑ์ 70 ก.ก.

การขยายตลาด กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง มีตลาดเก่า 3 ระดับ คือ ในจังหวัด ต่างจังหวัด และต่างประเทศ มีการหาตลาดใหม่เพิ่ม ในขณะที่กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคี มีตลาดเก่าเฉพาะในจังหวัดเท่านั้น และไม่มีมีการหาตลาดเพิ่ม

การติดตามประเมินผล ทั้งสองกลุ่มมีการประเมินผลภายในและภายนอกเหมือนกัน

โดยสรุปอาจกล่าวได้ว่า การดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคี ส่งผลกระทบต่อความสำเร็จของโครงการฯ โดยเฉพาะการบริหารจัดการที่มี 6 ฝ่าย แต่ในทางปฏิบัติประธานฯ รับผิดชอบ 4 ฝ่าย สมาชิกมีส่วนร่วมรับผิดชอบ 2 ฝ่าย

เพราะสมาชิกส่วนใหญ่มีอายุมาก มีข้อจำกัดเรื่องยานพาหนะ และการเดินทาง ทำให้สมาชิกมีส่วนร่วมในการดำเนินงานของกลุ่มค่อนข้างน้อย ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของสุริยชัย (2541) ที่พบว่า กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรมีการปฏิบัติงานในโครงการฯ ในด้านการบริหารจัดการ การบริหารงานผลิ การบริหารการตลาด การจัดการด้านการเงิน และบัญชีในระดับน้อย และงานวิจัยของสุริยพร (2541) ที่พบว่า สมาชิกกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรส่วนใหญ่มีส่วนร่วมในการดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรในระดับปานกลาง

ด้านผลิตภัณฑ์ ปัจจัยในการผลิต ทั้งสองกลุ่มใช้วัตถุดิบในท้องถิ่นมากกว่า 80% เหมือนกัน แต่กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง มีการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการผลิตผลิตภัณฑ์

การผลิต กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้างมีการพัฒนาผลิตภัณฑ์มากกว่า คือ จากเดิม 1 ชนิด พัฒนาเพิ่มเป็น 14 ชนิด ส่วนกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคีพัฒนาจากเดิม 1 ชนิด เป็น 4 ชนิด แต่ผลิตภัณฑ์ทั้งหมดของทั้งสองกลุ่มได้รับ อย. นอกจากนี้ยังพบว่าทั้งสองกลุ่มมีกระบวนการผลิตที่ใช้วัตถุดิบคุ้มค่าได้ประโยชน์สูงสุดและมีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมน้อยที่สุด

ด้านการตลาด แหล่งจำหน่ายสินค้า กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง มี 3 ระดับ คือ ในจังหวัด 14 แห่ง ต่างจังหวัด 28 แห่ง และ ต่างประเทศ 1 แห่ง รวม 43 แห่ง ส่วนกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคีมีแหล่งจำหน่ายสินค้าเฉพาะในจังหวัด 4 แห่ง เท่านั้น

การเพิ่มขึ้นของยอดขายของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง มี 3 ทาง คือ บริษัทชุมชนวิสาหกิจ ลูกค้าใหม่ และลูกค้าประจำ สิ่งเพิ่มเฉพาะช่วงเทศกาล สำหรับกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคีมีการสั่งเพิ่มจากลูกค้าประจำเฉพาะช่วงเทศกาลเท่านั้น

ในทำนองเดียวกัน กลุ่มแม่บ้านเกษตรกร

สามัคคีโพธิ์ประทับช้าง มีความต่อเนื่องของตลาดและรูปแบบของบรรจุภัณฑ์มากกว่ากลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคี

จากการศึกษาเปรียบเทียบพบว่า กลุ่มแม่บ้านสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง ดำเนินงานโครงการฯ บรรลุวัตถุประสงค์ทั้ง 3 ประการ คือ ภูมิปัญญาท้องถิ่นสู่สากล กล่าวคือ กลุ่มแม่บ้านทำการผลิตผลิตภัณฑ์ทุกชนิดอย่างมีคุณภาพ โดยจำหน่ายทั้ง 3 ระดับได้แก่ภายในจังหวัด ต่างจังหวัด และต่างประเทศ การพึ่งตนเองและคิดอย่างสร้างสรรค์ โดยกลุ่มแม่บ้านเข้าร่วมโครงการฯ ทำให้มีงานทำ มีรายได้ และสร้างสรรค์ผลงานโดยมีผลิตภัณฑ์ถึง 14 ชนิด รวมทั้งการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ กล่าวคือ กลุ่มแม่บ้านมีผู้นำที่เข้มแข็ง มีการบริหารจัดการที่ดี ช่วยให้สมาชิกมีการพัฒนาศักยภาพของตนเองดังที่กิตติ (ม.ป.ป.) ระบุไว้ว่า หลักการพื้นฐานการดำเนินงานให้บรรลุเป้าหมายโครงการฯ มี 3 ประการ คือ ภูมิปัญญาท้องถิ่นสู่สากล พึ่งตนเองและคิดอย่างสร้างสรรค์ และการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ส่วนกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคี พบว่า บรรลุวัตถุประสงค์เพียง 2 ประการ คือ การพึ่งตนเองและคิดอย่างสร้างสรรค์ และการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เนื่องจากมีข้อจำกัดในเรื่องการดำเนินงานและการตลาดที่ไม่เอื้ออำนวย ทำให้ไม่สามารถผลิตผลิตภัณฑ์เพื่อจำหน่ายระดับต่างประเทศได้

ศักยภาพของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร

จากการศึกษาศักยภาพของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร โดยภาพรวมพบว่า กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง มีความเข้มแข็ง และมีศักยภาพสูงกว่ากลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคี โดยปัจจัยสำคัญที่ส่งเสริมให้กลุ่มเกิดความเข้มแข็งได้แก่ ลักษณะทั่วไปของกลุ่ม การดำเนินงานกลุ่มและความช่วยเหลือจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

ลักษณะทั่วไปของกลุ่ม พบว่า กลุ่มแม่บ้าน

เกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้างมีสมาชิก 19 คน อายุเฉลี่ย 45 ปี จบการศึกษาระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษา ก่อตั้งกลุ่มเป็นระยะเวลา 22 ปี ที่ทำการกลุ่มอยู่ติดถนนลาดยาง การคมนาคมสะดวก อยู่ใกล้แหล่งท่องเที่ยวคือ วัดโพธิ์ประทับช้าง ส่วนกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรทำตะกล้อสามัคคี มีจำนวนสมาชิก 6 คน อายุเฉลี่ย 59 ปี จบการศึกษาระดับประถมศึกษา ก่อตั้งกลุ่มเป็นระยะ 21 ปี ที่ทำการกลุ่มอยู่ห่างถนนลาดยาง 1 กิโลเมตร อยู่ติดริมแม่น้ำยมในฤดูน้ำหลากน้ำจะท่วมที่ทำการกลุ่มทุกปี

ลักษณะของกลุ่มที่ส่งผลให้กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้างมีศักยภาพสูงกว่ากลุ่มแม่บ้านเกษตรกรทำตะกล้อสามัคคี คือ จำนวนสมาชิก และอายุของสมาชิก กล่าวคือ กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง มีสมาชิกร่วมทำกิจกรรมมากกว่าซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของเดชภัทร (2540) ที่พบว่า จำนวนสมาชิกของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีผลต่อความสำเร็จในการดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรเพราะการมีจำนวนสมาชิกมากจะมีการขยายขนาดของงานให้กว้างขวางและได้จำนวนผลผลิตมากขึ้น นอกจากนี้ผู้วิจัยยังพบว่า อายุของสมาชิกทั้งสองกลุ่มมีความแตกต่างกัน กล่าวคือ กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้าง มีอายุเฉลี่ยโดยรวมน้อยกว่า ซึ่งสมาชิกที่อายุน้อยย่อมมีความกระตือรือร้น ความแคล่วคล่องในการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ซึ่งส่งผลให้การดำเนินงานประสบความสำเร็จ ซึ่งไม่สอดคล้องกับผลการศึกษาของเดชภัทร (2540) ที่ระบุว่าอายุแตกต่างกัน ไม่มีผลต่อความสำเร็จในการดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร

นอกจากนี้ยังพบว่าที่ตั้งที่ทำการกลุ่มเป็นอีกปัจจัยที่มีผลต่อศักยภาพของกลุ่ม โดยเฉพาะกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรทำตะกล้อสามัคคี ที่มีที่ทำการกลุ่มอยู่ลึกจากถนนประมาณ 1 กิโลเมตร ตั้งอยู่ริมน้ำและน้ำท่วมปีละ 2-3 เดือน ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการ

ดำเนินงานของกลุ่มโดยตรง

การดำเนินงานกลุ่ม ประธานกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้างเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตย ให้สมาชิกมีส่วนร่วมและแสดงความคิดเห็นในการบริหารงาน ทำให้สมาชิกเชื่อมั่นและร่วมมือปฏิบัติงานในกลุ่มเป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังมีคุณลักษณะผู้นำอื่นๆ หลายด้าน เช่น เป็นผู้นำที่มีความสามารถ มีความเอื้ออาทร ได้รับการยอมรับจากสมาชิก มีความเชื่อมั่นในตัวเอง มีลักษณะทำทางน่าเชื่อถือ มีความร่าเริง ยิ้มแย้มแจ่มใส มีการยอมรับผู้อื่น มีความสามารถในการติดต่อสื่อสาร มีการควบคุมตนเอง และเป็นผู้นำที่ซื่อสัตย์จริงใจ โดยคุณลักษณะเหล่านี้ทำให้กลุ่มเกิดความเข้มแข็ง ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของถัดดา (2542) ที่ระบุว่าคุณสมบัติของผู้นำที่ส่งผลให้กลุ่มเข้มแข็งคือ ประธานกลุ่มมีการพัฒนาตนเอง มีความเสียสละต่อส่วนรวม มีความสามารถ มีความอดทน มีความเป็นธรรม เช่นเดียวกับงานวิจัยของเดชภัทร (2540) ที่ระบุว่าสมาชิกพึงพอใจ ผู้นำในลักษณะที่มีความตั้งใจทำงาน มีมนุษยสัมพันธ์กับเพื่อนสมาชิก มีความอดทน ให้ความช่วยเหลือเพื่อนสมาชิก มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ทำหน้าที่เป็นสื่อกลางระหว่างสมาชิก ส่วนประธานกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรทำตะกล้อสามัคคีเป็นผู้นำแบบเผด็จการ และมีคุณลักษณะผู้นำอื่นๆ 4 ด้านเท่านั้น

จากการศึกษาพบว่า สมาชิกกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรทั้งสองกลุ่มมีบทบาทที่สำคัญซึ่งช่วยให้กลุ่มมีความเข้มแข็ง 2 บทบาท คือ บทบาทที่ช่วยให้งานของกลุ่มประสบความสำเร็จ คือ สมาชิกร่วมกันรับรู้วิธีการและกระบวนการในการดำเนินงาน โดยการร่วมกันนำประสบการณ์มาใช้ในการแก้ปัญหาและบทบาทที่ช่วยสร้างความสัมพันธ์ภายในกลุ่ม คือ ยอมรับ เข้าใจ ชื่นชม และให้เกียรติผู้อื่น ช่วยกันเสนอความคิดเห็นในการทำงาน ไม่มีการขัดแย้งในการทำงาน ช่วยลดภาวะตึงเครียด ซึ่งสอดคล้องกับที่

Gamble and Gamble (1987) ระบุว่าบทบาทของสมาชิกที่ช่วยให้งานของกลุ่มประสบความสำเร็จมี 2 บทบาท คือ บทบาทที่ช่วยให้งานของกลุ่มประสบความสำเร็จ และบทบาทที่ช่วยสร้างความสัมพันธ์ในกลุ่ม

นอกจากนี้ยังพบว่า ทั้งสองกลุ่มมีการกำหนดจุดมุ่งหมายของกลุ่มตรงความต้องการของสมาชิกทุกคน คือ การมีงานทำ มีรายได้เสริมเพื่อความมั่นคงของครอบครัว สำหรับกฎเกณฑ์ กิจกรรมและแผนงานของกลุ่ม พบว่า สมาชิกกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้างทุกคนมีส่วนร่วมในการกำหนดกฎระเบียบของกลุ่ม มีส่วนร่วมกำหนดกิจกรรมและแผนงาน โดยแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบตามความรู้ ความสามารถ ความถนัด และมีการเลือกตั้งคณะกรรมการกลุ่ม 2 ปีต่อครั้ง ส่วนการดำเนินกิจกรรมของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคีไม่มีการกำหนดกฎระเบียบใดๆ เนื่องจากสมาชิกน้อยและทุกคนเป็นญาติพี่น้องกัน การกำหนดกิจกรรมและแผนงาน ส่วนใหญ่ประชาชนเป็นผู้รับผิดชอบทั้งหมด

การติดต่อสื่อสารระหว่างสมาชิกภายในกลุ่มพบว่า ทั้งสองกลุ่มมีการติดต่อสื่อสารแบบสองทางซึ่งเป็นรูปแบบที่เหมาะสมและมีประสิทธิภาพ (กรมส่งเสริมการเกษตร, 2541: 3) โดยกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้างใช้การติดต่อสื่อสาร 3 วิธี คือ การติดต่อสื่อสารทางโทรศัพท์ การพูดคุยระหว่างทำงาน และการประชุมกลุ่มทุกเดือน ส่วนกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคีใช้การพูดคุยระหว่างการทำงานเท่านั้น ในด้านผลประโยชน์ที่สมาชิกได้รับ พบว่า ทั้งสองกลุ่มมีการจัดสรรผลประโยชน์แก่สมาชิกอย่างเป็นธรรม ในรูปของเงินเดือนและสวัสดิการ ซึ่งสมาชิกทุกคนพอใจ

ความช่วยเหลือจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้างได้รับความช่วยเหลือสนับสนุนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทุก

หน่วยงาน อาทิ สำนักงานเกษตร สำนักงานพัฒนาชุมชน สำนักงานอุตสาหกรรม สำนักงานสาธารณสุข และสำนักงานพาณิชย์จังหวัดพิจิตร รวมทั้งได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานเอกชนและผู้นำท้องถิ่น ในขณะที่กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคีได้รับความช่วยเหลือจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง 3 หน่วยงานและจากผู้นำท้องถิ่น

จากการเปรียบเทียบศักยภาพของกลุ่มแม่บ้านทั้งสองกลุ่มอาจกล่าวได้ว่า กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้างมีศักยภาพสูงกว่ากลุ่มแม่บ้านเกษตรกรท่าตะคล้อสามัคคี กล่าวคือ กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรสามัคคีโพธิ์ประทับช้างมีจำนวนสมาชิกมากกว่า อายุเฉลี่ยของสมาชิกน้อยกว่า และที่ตั้งที่ทำการกลุ่มเหมาะสมกว่า มีการดำเนินงานตามแนวทางของกรมส่งเสริมการเกษตรทุกขั้นตอน และได้รับความช่วยเหลือสนับสนุนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทุกหน่วยงาน

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะจากผลการวิจัย

สำหรับกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร

1. กลุ่มแม่บ้านเกษตรกร ควรมีการสร้างเอกลักษณ์ของสินค้าให้มีความแตกต่างจากกลุ่มอื่น โดยยังเน้นวัตถุดิบในท้องถิ่น
2. กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรที่ได้รับการคัดเลือกเข้าร่วมโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ควรเน้นตลาดสินค้าโดยระบุชื่อสินค้าหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ให้ชัดเจนเพื่อเป็นการประชาสัมพันธ์สินค้า
3. สินค้าหรือผลิตภัณฑ์ของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร ได้รับเครื่องหมาย ออ. ควรระบุวัน เดือน ปีที่ผลิต และวันหมดอายุของสินค้า เพื่อความปลอดภัยของผู้บริโภคและถูกต้องตามระเบียบของกระทรวงสาธารณสุข
4. กลุ่มแม่บ้านเกษตรกร ควรดำเนินการ

ปรับปรุงสถานที่ผลิตให้ถูกต้องตามหลักเกณฑ์วิธีการที่ดีในการผลิตอาหาร (GMP) เพื่อให้ผลิตภัณฑ์ได้มาตรฐาน เป็นที่ยอมรับของผู้บริโภค และเป็นการขยายตลาดสู่ตลาดภายในประเทศและต่างประเทศต่อไป

สำหรับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

1. เจ้าหน้าที่เคหกิจเกษตร และเจ้าหน้าที่พัฒนาชุมชน ควรมีการส่งเสริมให้มีการฝึกอบรมการเป็นผู้นำกลุ่ม โดยคัดเลือกสมาชิกที่กล้าแสดงออก มีความมั่นใจในตนเอง มีมนุษยสัมพันธ์ เพื่อเป็นการเตรียมพร้อม ในกรณีที่ประชาชนฯ ต้องไปปฏิบัติงานต่างจังหวัด สมาชิกที่อยู่สามารถดำเนินกิจกรรมต่างๆ ของกลุ่มได้ตามปกติ

2. เจ้าหน้าที่เคหกิจเกษตร ควรส่งเสริมให้กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรกระทำการผลิตผลิตภัณฑ์หรือสินค้าด้านอาหารให้เบ็ดเสร็จภายใน 1 วัน เพื่อเป็นการประหยัดเวลา แรงงาน และวัตถุดิบไม่เกิดการเสียหาย

3. สำนักงานสาธารณสุขจังหวัด ควรมีการส่งเสริมให้กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรที่มีศักยภาพดำเนินการปรับปรุงสถานที่ผลิต เพื่อให้ถูกต้องตามหลักเกณฑ์วิธีการที่ดีในการผลิตอาหาร (GMP) โดยเร่งด่วน เพื่อให้ผู้บริโภคยอมรับ และสามารถส่งสินค้าสู่ตลาดต่างประเทศได้

4. ศูนย์ส่งเสริมอุตสาหกรรม ควรสนับสนุนสินค้าของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร โดยการจัดตั้งศูนย์จำหน่าย และเป็นตัวกลางจำหน่ายสินค้าโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ตามแหล่งท่องเที่ยวของจังหวัด เพื่อให้ผู้บริโภคทราบแหล่งจำหน่ายสินค้าของโครงการฯ ที่แน่นอน

5. สำนักงานพัฒนาชุมชนและสำนักงานพาณิชย์จังหวัด ควรส่งเสริมให้กลุ่มแม่บ้านเกษตรกรมีช่องทางการตลาดใหม่ๆ เช่น การขายสินค้าทางอินเทอร์เน็ต หรือการขายสินค้าตามสถานีบริการน้ำมัน

ห้างสรรพสินค้า รวมทั้งการขยายตลาดสู่ต่างประเทศ

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรทำการศึกษาการดำเนินโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ในประเภทอื่นๆ เช่น สมุนไพร เครื่องสำอาง จักสาน ทอผ้า แหล่งท่องเที่ยว และผลผลิตทางการเกษตร เพื่อให้ได้รับข้อมูลทางวิชาการอันเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินงานตามโครงการฯ

2. ควรทำการศึกษาถึงพฤติกรรมของผู้บริโภคสินค้าตามโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ซึ่งจะช่วยให้ทราบความต้องการซื้อสินค้าจากโครงการฯ เพื่อเป็นข้อมูลในการวางแผนการตลาดของกลุ่มผู้ผลิต

3. ควรดำเนินการวิจัยประเมินผลจากการนำนโยบายหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ไปปฏิบัติทั่วประเทศ เพื่อประโยชน์ในการปรับปรุง และพัฒนาโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ต่อไป

เอกสารอ้างอิง

กรมส่งเสริมการเกษตร. 2541. *เอกสารประกอบการอบรมวิชาการกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร. กรุงเทพมหานคร: กรมส่งเสริมการเกษตร. (อัครา)*

กิตติ ลิ้มสกุล. ม.ป.ป. *เอกสารประกอบการประชุมเชิงปฏิบัติการ การดำเนินงานหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ยูนิเคิลโปรดักชั่น.*

เดชภัทร เดชโอพาริก. 2540. *ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จในการดำเนินงานกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรอำเภอออยสะแก จังหวัดเชียงใหม่. เชียงใหม่: วิทยานิพนธ์ปริญญาโท, มหาวิทยาลัยแม่โจ้.*

นิรนาม. 2544. "ที่มาหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์." *อุตสาหกรรมสาร. 6(พฤศจิกายน-ธันวาคม 2544):*

10.

ลัดดา ผิวเณร. 2542. *บทบาทสตรีกับการพัฒนาธุรกิจ*

- ชุมชน: กรณีศึกษากลุ่มชุมชนพุ่มไพร บ้านท่าทราย อำเภอสรรพยา จังหวัดชัยนาท. กรุงเทพมหานคร: วิทยานิพนธ์ปริญญาโท, มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สำนักงานเกษตรจังหวัดพิจิตร. 2543. ข้อมูลกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรจังหวัดพิจิตร. พิจิตร: ม.ป.ท. (อัดสำเนา)
- สุรัชย์ กัณหาบัว. 2541. ปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับระดับการปฏิบัติงานของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรในโครงการเพิ่มรายได้นอกภาคเกษตรแก่ครัวเรือนจังหวัดชัยภูมิ. ขอนแก่น: วิทยานิพนธ์ปริญญาโท, มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- สุรีย์พร เหลี่ยมวรานุกร. 2541. ปัจจัยที่มีผลต่อการดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกร ในจังหวัดลำปาง. กรุงเทพมหานคร: วิทยานิพนธ์ปริญญาโท, สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- อรอนงค์ ธรรมมากุล. 2545. "ทฤษฎีการสื่อสารกับโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์". *เกษตรศาสตร์*. 1(มกราคม-เมษายน 2545): 40-41.
- Gamble, T.K. and M. Gamble. 1987. *Communication Works*. 2nd ed. New York: Random House Inc.